

УДК 338:339.543(477)

Л. М. Тимошенко, Н. О. Краснікова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УЗАГАЛЬНЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглядаються підходи до визначення поняття «економічна безпека», удосконалено її структуру з урахуванням впливу міжнародного середовища. Визначено роль зовнішніх факторів у системі економічної безпеки України.

Ключові слова: економічна безпека держави, зовнішньоекономічна безпека держави, система економічної безпеки, зовнішні фактори.

Рассматриваются подходы к определению понятия «экономическая безопасность», усовершенствована ее структура с учетом влияния международной среды. Определена роль внешних факторов в формировании системы экономической безопасности Украины.

Ключевые слова: экономическая безопасность страны, внешнеэкономическая безопасность страны, система экономической безопасности страны, внешние факторы.

The approaches to the definition of are considered in this article. The structure of the economic security is improved taking into account the influence of the international environment. The role of the external factors in the system of economic security of Ukraine is determined.

Key words: economic security of the country, foreign economic security of the country, system of the economic security, external factors.

Розвиток української держави, обумовлений процесами внутрішньої трансформації економіки країни та впливом загальносвітових глобалізаційних та інтеграційних тенденцій, вимагає активізації наукової думки стосовно національної безпеки держави взагалі та економічної безпеки зокрема. Стан економічної безпеки відображає реальну ситуацію в економіці країни.

Ступінь розвиненості механізму економічної безпеки країни повинен відповідати рівню входження в систему світогосподарських відносин. Актуальність постановки проблеми забезпечення економічної безпеки держави переконливо простежується через усвідомлення стратегічної ролі зовнішньоекономічних факторів для економічного розвитку нашої держави.

Дослідження певних аспектів проблеми економічної безпеки знайшли відображення у працях провідних вітчизняних та зарубіжних науковців Л. Абалкіна, А. Архипової, І. Бінько, А. Большакової, Е. Бухвальд, О. Власюка, В. Гейця, С. Глазьєва, Т. Кочергіна, С. Лазаренко, В. Мунтіяна, О. Олейникова, Г. Пастернак-Таранушенка, В. Сенчагова та ін. Проте низку теоретичних питань висвітлено недостатньо, вони потребують подальшого дослідження.

Метою статті є узагальнення підходів до визначення економічної безпеки держави та її структури.

За нетривалу історію формування теоретичних засад науки про економічну безпеку українськими та іноземними вченими подано широкий спектр поглядів на поняття «економічна безпека». Лише українськими вченими наведено більше двадцяти визначень цього поняття. У працях початківців цього напряму економічної думки переважають погляди на економічну безпеку як стан, тобто певний бажаний для економіки орієнтир її розвитку.

Так, Г. Пастернак-Таранушенко зазначає, що «економічна безпека – це стан держави, в якому вона забезпечена можливістю створення і розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку її економіки в майбутньому та в зростанні добробуту її мешканців» [1, с. 24].

Економічна безпека, на думку В. Т. Шлемко та І. Ф. Бінько, у найбільш загальному вигляді «являє собою такий стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатен задовольнити потреби особи, сім'ї, суспільства, держави» [2, с. 8].

У визначенні російського економіста В. К. Сенчагова акцентується увага на відповідності економічної безпеки державним інтересам. Так, на його думку, «економічна безпека – це стан економіки та інститутів влади, при яких забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціальна спрямованість політики, достатній оборонний потенціал навіть при несприятливих умовах розвитку внутрішніх та зовнішніх процесів» [3, с. 12].

Іншими словами, економічна безпека – це не тільки захищеність національних інтересів, але й готовність та спроможність інститутів влади створювати механізми реалізації та захисту національних інтересів розвитку вітчизняної економіки, підтримувати соціально-політичну стабільність суспільства.

Велика група вчених розглядає економічну безпеку безпосередньо як стан захищеності інтересів економічних суб'єктів. Так, О. С. Шніпко у своєму визначенні наголошує, що «економічна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів системи від недобросовісної конкуренції, протиправної діяльності кримінальних формувань та окремих осіб, здатність протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам, зберігати стабільність функціонування та розвитку відповідно до його стратегічних цілей» [4, с. 79].

На наш погляд, одне з найповніших визначень економічної безпеки дав російський учений С.Ю. Глаз'єв, на думку якого, це «...стан економіки та продуктивних сил суспільства з точки зору можливостей самостійного забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку країни, підтримки необхідного рівня національної безпеки держави, а також потрібного рівня конкурентоспроможності національної економіки в умовах глобальної конкуренції» [5, с. 3].

Окремі дослідники при визначенні стану економічної безпеки підкреслюють, що він може бути забезпечений тільки за умови ефективного державного управління. Отже, економічну безпеку розглядають як стан економіки, за якого забезпечується стійке економічне зростання, достатнє задоволення суспільних потреб, ефективне управління, захист економічних інтересів на національному і міжнародному рівнях [6, с. 753]. Під поняття економічної безпеки підводять можливість народного господарства забезпечувати стабільний поступовий розвиток і відповідний захист економічними методами як інтересів окремої людини, так і держави в цілому [7, с. 15].

З позицій ефективності господарського комплексу під економічною безпекою дехто розуміє його найважливішу якісну характеристику, що визначає спроможність до підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, забезпечувати виробничими ресурсами суб'єкти економіки, а також послідовну реалізацію національно-державних інтересів [8, с. 26].

У військово-економічному аспекті, який превалував на початку створення науки про економічну безпеку, її зміст тлумачили, як «...рівень розвитку економіки, який забезпечує економічну, соціально-політичну та військову стабільність в умовах впливу несприятливих чинників» [9, с. 30].

Знаний на пострадянському просторі економіст Л. І. Абалкін розглядає економічну безпеку як сукупність умов та факторів, що забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та стійкість, здатність до постійного поновлення та самовдосконалення [10, с. 4].

Існує також думка, що «економічна безпека – це спроможність держави самостійно виробляти та здійснювати власну економічну політику, а також визначати та реалізовувати власні національні інтереси» [11, с. 5].

Підсумовуючи думки про тлумачення категорії «економічна безпека», необхідно зазначити, що як її об'єктивну ознаку залежно від історичного періоду розвитку держави, а також спрямування власних досліджень вчені обирають «інтереси» економічних суб'єктів або держави в цілому. Це породжує певну дискусійність у контексті таких інтересів.

Економічна безпека є динамічною категорією, що перебуває в постійному русі й видозмінюється під дією достатньої кількості соціально-економічних, політичних, соціокультурних та інших факторів. Управління факторами економічної безпеки належить до сфери діяльності державних інститутів і здійснюється в умовах внутрішніх та зовнішніх стосовно національної економіки впливів. Але виокремлювати у визначенні економічної безпеки конкретні, найбільш важливі деструктивні фактори недоречно, оскільки з часом їх вага та перелік може змінитися, а визначення з цієї причини стане некоректним. При цьому вважається необхідним підкреслити можливість держави впливати на рівень економічної безпеки через інструменти державного регулювання.

Таким чином, на наш погляд, економічна безпека є керованим станом національної економіки, що формується в межах економічної політики держави з метою створення умов для забезпечення сталого розвитку з урахуванням внутрішніх та зовнішніх загроз стосовно неї.

Матеріальною основою економічної безпеки є належний рівень розвитку продуктивних сил, а соціально-політичною – високий рівень суспільної злагоди щодо довгострокових цілей соціально-економічного розвитку. Зовнішнім фундаментом економічної безпеки є економічний суверенітет країни, взаємовигідне співробітництво з іншими державами, наявність міжнародних угод, домовленостей та відповідних інституціональних структур. Такий підхід не суперечить змозі держави вільно обирати та здійснювати свою стратегію соціального та економічного розвитку.

Об'єктами економічної безпеки є держава, суспільство, громадяни, підприємства, установи та організації, території, окремі складові економічної безпеки та економічна система в цілому. Основні суб'єкти економічної безпеки, які можуть і повинні в межах своїх можливостей захищати інтереси об'єктів усіх рівнів в економічній сфері, є держава в особі уповноважених державних інститутів, органи місцевого самоврядування, інші господарські організації та окремі громадяни.

Структура економічної безпеки є складною та багатофакторною. Учені дотримуються загальної думки, що економічна безпека є складовою національної безпеки, її фундаментом і матеріальною основою. Але є розходження у поділі національної та економічної безпеки на складові. Ґрунтуючись на аналізі взаємозв'язків між елементами та напрямками системи безпеки, нами запропоновано наступну її складову характеристику та місце в ній понять економічної та зовнішньоекономічної безпеки (рис. 1).

Ми вважаємо, що за ознакою масштабності безпеки можна виділити міжнародну глобальну безпеку, міжнародну регіональну безпеку, національну безпеку та місцеву безпеку. Система національної безпеки, що формується у середовищі міжнародної регіональної та міжнародної глобальної, у свою чергу впливає на формування місцевої. Економічна безпека є складовою національної безпеки держави

поряд з екологічною, військовою, інформаційною, політичною, культурною та кримінальною безпеками.

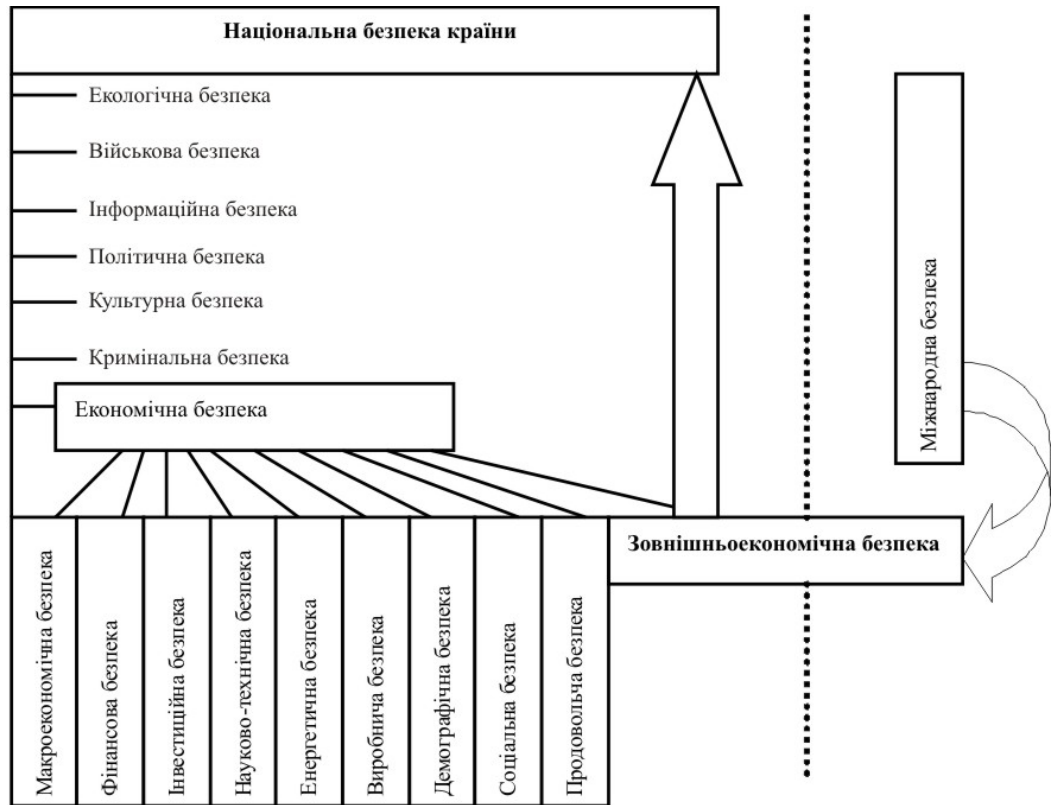

Рис. 1. Складові системи безпеки держави

Національна економічна безпека є комплексною системою, що складається з напрямів: демографічного, соціального, фінансового, інвестиційного, продовольчого, енергетичного, науково-технологічного, зовнішньоекономічного тощо.

Враховуючи зростаючий рівень залежності господарського комплексу країни від зовнішнього середовища, особливе місце в питаннях забезпечення національної економічної безпеки посідає її зовнішньоекономічна складова.

Основоположником теоретичного аналізу проблем зовнішньоекономічної безпеки вважають Ф. Ліста. Він стояв на позиціях того, що вільна торгівля прийнятна для розвинених держав, іншим для розвитку економіки необхідне застосування ввізного «виховного» мита. Таке мито мало бути невисоким та тимчасовим, окрім того, застосовуватися тільки для тих галузей промисловості, що виробляють продукти масового споживання.

Можна стверджувати, що зовнішньоекономічна безпека, з одного боку, є частиною економічної безпеки і одночасно, з іншого, самостійним зовнішнім невід'ємним від її внутрішньої сфери блоком, що взаємодіє з усіма іншими підсистемами національної економічної безпеки.

Зміст зовнішньоекономічної безпеки як складової економічної безпеки полягає в мінімізації збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створенні сприятливих умов для розвитку економіки шляхом її активної участі у світовому поділі праці, відповідності зовнішньоекономічної діяльності національ-

ним економічним інтересам. У контексті зовнішньоторговельної безпеки провідну роль відіграє митно-тарифна політика, яка повинна бути спрямованою на захист національних інтересів і стимулювання торгового спіробітництва з іншими країнами.

У системі економічної безпеки В. К. Сенчагов виділяє сім основних блоків, що відповідають її основним категоріям та поняттям: концепція та стратегія національної безпеки; національні інтереси країни в сфері економіки; загрози в сфері економіки; індикатори економічної безпеки; граничні значення індикаторів економічної безпеки; організаційна структура економічної безпеки; правове забезпечення економічної безпеки [3, с. 75–76]. Стратегія національної безпеки держави виступає базовим програмним документом виконавчої гілки влади, який визначає методологічні й концептуальні орієнтири розвитку держави, окреслює загальні механізми втілення життєво важливих національних інтересів. Стратегія національної безпеки України визначає принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Стратегія є базою для розробки конкретних програм, проектів, планів та заходів за складовими державної політики національної безпеки та механізмів їх реалізації і розрахована на період досягнення визначених нею цілей. Стратегія економічної безпеки та державна економічна політика – категорії та інструменти державного регулювання економіки – знаходяться у взаємозв'язку та взаємодії один з одним. З одного боку, стратегія економічної безпеки – це частина економічної політики, яка відбиває її стратегічні цільові орієнтири. З іншого боку, оцінки якісних параметрів, що характеризують бажаний стан економіки, визначають обмеження на використання тих методів проведення економічної політики, можливі результати застосування яких спроможні знизити рівень економічної безпеки.

Системне бачення економічної безпеки дозволяє виділити певні фактори впливу, що визначають комплекс умов, критеріїв та показників, організаційних форм та механізмів захисту національної економіки від загроз різного роду в системі національних інтересів. Саме через категорію національних інтересів поєднуються проблеми економічного потенціалу, гео економічні та геополітичні позиції в сучасному світі. Для визначення національних інтересів необхідним є аналіз поточного стану економіки та виявлення тенденцій розвитку, моделювання і прогнозування соціально-економічного розвитку, корегування заходів державного регулювання з метою досягнення бажаних цілей. Здійсненню економічних інтересів кожної країни завжди стають на заваді певні внутрішні або зовнішні загрози.

На відміну від національних інтересів загрози економічній безпеці є більш диверсифікованими, змінними та не завжди передбачуваними. Система економічної безпеки держави може бути спрямована на запобігання загроз, їх профілактику або ліквідацію. Під запобіганням розуміють діяльність, спрямовану на недопущення здійснення виявлених загроз. Профілактика полягає у впровадженні заходів щодо виявлення, усунення причин й умов загроз. Припинення загроз внутрішньому ринку пов'язане з діяльністю щодо недопущення доведення до кінця загрози, що вже актуалізувалася.

Загрозою економічній безпеці країни є сукупність умов і чинників, які створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільства, державі, ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів. Загрозу можна описати за допомогою кількісних та якісних характеристик, притаманних об'єкту, процесу, дії, явищу. Небезпека виступає як потенційна та часто

прихована властивість деяких об'єктів, процесів, дій або явищ докільля наносити при виникненні певних обставин шкоду іншим об'єктам, процесам тощо, яким теж можуть бути притаманні небезпечні властивості. Об'єктивним джерелом загроз економічній безпеці є обмеженість ресурсів, різний рівень забезпеченості ними держав, а також відмінність в економічних інтересах і механізмах їхньої реалізації.

Наявність джерел загроз створює потенціал для негативних впливів на компоненти економічної системи. Однак конкретна реалізація того чи іншого негативного впливу залежить від уже сформованих особливостей функціонування економічного механізму, від здатності ринкової системи до саморегулювання та існування адекватних механізмів реагування державних структур.

На наш погляд, фактори, які впливають на здатність держави переборювати загрози, можна поділити на 3 групи:

- ті, що практично не підлягають зміні (розмір та географічне положення країни, наявність мінерально-сировинних ресурсів, кліматичні умови);
- ті, що можуть бути змінені протягом довгострокового періоду тільки за наявності і відповідно до стратегії економічного розвитку держави (технологія виробництва, наявність достатніх оборотних коштів, залучення інвестицій у країну, ефективна структура експорту);
- ті, зміна яких відбувається постійно як зовнішній ефект взаємодії різних зовнішньо- та внутрішньоекономічних обставин (зміна курсу національної валюти, розподіл економічних ресурсів).

Таблиця 1. Класифікація загроз економічній безпеці

№	Критерій поділу	Види загроз
1	За джерелом	зовнішні; внутрішні
2	За природою виникнення	політичні, економічні, соціальні, військові, інформаційні, фінансові, екологічні, енергетичні та ін.
3	За відношенням до діяльності в галузі державного управління	об'єктивні – формуються незалежно від цілеспрямованих дій; суб'єктивні – створюються свідомо
4	За вірогідністю настання	реальні – здійснюються незалежно від інших подій, потенційні – реалізуються тільки у випадку формування певних умов
5	За можливістю прогнозування	прогнозовані, непрогнозовані
6	За наслідками	загальні – відбиваються на всій країні або більшості її суб'єктів, локальні – відбиваються тільки на окремих суб'єктах
7	За величиною шкоди	катастрофічні, значні, незначні
8	За тривалістю дії	тимчасові, постійні
9	За можливістю впливу	здоланні, нездоланні

На економічну безпеку впливають негативні фактори (загрози), класифікацію яких надано в табл. 1. На думку деяких фахівців, негативні фактори мають найважчі наслідки в тих сферах економічної діяльності, у яких бракує ефективних механізмів саморегулювання, можливостей мобілізації ресурсів щодо їх запобігання.

Якщо механізм державного регулювання виявляється неадекватним завданню запобігання загроз, то негативний вплив може не тільки реалізовуватися, а й мати мультиплікативний ефект, активно поширюватися в межах певної економічної системи і бути джерелом виникнення нових загроз економічній безпеці.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» [12] виділено такі реальні та потенційні загрози національній безпеці України в економічній сфері:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту (ВВП), зниження інвестиційної та інноваційної активності й науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;

- послаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, зокрема у фінансовій (фіскальній) політиці держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків;

- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення; загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;

- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;

- нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;

- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;

- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;

- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;

- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;

- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;

- «тінізація» національної економіки;

- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними.

Більшість із перелічених загроз частково або повною мірою можна віднести до загроз зовнішніх. Контроль за реалізацією Стратегії національної безпеки України здійснюють Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України в межах їхніх повноважень, визначених Конституцією й законами України.

Правову основу у сфері економічної безпеки України становлять Конституція України, Закон про основи національної безпеки України та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти.

Мета забезпечення економічної безпеки – ліквідувати або мінімізувати загрози, а також розвинути наявні потенційні можливості поліпшення стану економічної безпеки. Здебільшого ринковий механізм сам створює умови для реалізації цих можливостей, підштовхує економічних суб'єктів до конкретних дій у цьому напрямі. Однак існує низка потенцій, які не можуть бути задіяні, виходячи із законів ринкової економіки. У цьому випадку держава повинна власними заходами підви-

щити економічну безпеку й спрогнозувати їх наслідки. Ефективне забезпечення економічної безпеки держави в кількісному вимірі полягає в підтриманні її на сталому рівні або поступовому підвищенні.

Отже, економічна безпека держави є однією з головних складових національної безпеки країни. Особливе місце в питаннях забезпечення національної економічної безпеки посідає її зовнішньоекономічна складова, враховуючи зростаючий рівень залежності господарського комплексу країни від зовнішнього середовища. Економічна і національна безпеки безпосередньо залежать від зовнішньоекономічної безпеки держави. Таким чином, проблема економічної безпеки має важливий аспект – забезпечення ефективного управління при проведенні зовнішньоекономічної політики держави.

Практичне значення наукових результатів дослідження полягає в уточненні поняття «економічна безпека», що необхідно для усвідомлення постійного впливу інструментів державного регулювання на її рівень.

Бібліографічні посилання і примітки

1. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави. Введення до екосистейту / Г. Пастернак-Таранушенко // Вісник НАН України. – 1994. – № 5. – С. 23–28.
2. Шлемко В. Т. Економічна безпека України: сутність та напрямки забезпечення: монографія / В. Т. Шлемко, І. Ф. Білько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.
3. Экономическая безопасность: Производство – Финансы – Банки / [А. И. Архипов, А. Р. Белоусов, В. А. Бобровиков]; под ред. В. К. Сенчагова. – М.: ЗАО «Финстатинформ», 1998. – 621 с.
4. Шнипко О. С. Види і чинники безпеки ієрархічних економічних систем: теоретико-методологічний аспект / О. С. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 5 (59). – С. 78–85.
5. Глазьев С. Ю. Основы обеспечения экономической безопасности страны – альтернативный реформационный курс / С. Ю. Глазьев // Российский экономический журнал. – 1997. – № 1. – С. 3–16.
6. Экономика: учебник / под ред. А. И. Архипова, А. Н. Нестеренко, А. К. Большакова. – М.: Проспект, 1998. – 792 с.
7. Экономическая безопасность (теория и практика): учебник / под общ. ред. Е. А. Олейникова. – М.: Классика плюс, 1999. – 410 с.
8. Бухвальд Е. Макроаспекты экономической безопасности: факторы, критерии и показатели / Е. Бухвальд, Н. Гловацкая, С. Лазуренко // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 25–35.
9. Пискунов А. П. Военно-экономическая безопасность России на современном этапе / А. П. Пискунов // Военная мысль. – 1995. – № 2. – С. 28–35.
10. Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их поражение / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1994. – № 12. – С. 4–13.
11. Єрмошенко М. М. Національні економічні інтереси: реалізація і захист / М. М. Єрмошенко // Актуальні проблеми економіки. – 2001. – № 1–2. – С. 18–24.
12. Закон України «Про основи національної безпеки України» із змінами і доповненнями, внесеними Законами України» від 15 грудня 2005 року № 3200-IV, від 1 липня 2010 року № 2411-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T030964.html

Надійшла до редакції 23.11.2011